International Journal of Sanskrit Research
अनन्ता

ISSN: 2394-7519
IJSR 2022; 8(5): 247-250
© 2022 IJSR
www.anantaajournal.com
Received: 05-09-2022
Accepted: 08-10-2022

डॉ- चक्रपाणिपोखेलः
अतिथि-अध्यापकः,
संस्कृतविभागे, ओडिशा
केन्द्रीयविश्वविद्यालयः
कोरापुटम्, ओडिशा, भारत

शाब्ददर्शनाभिमततिङ्कृत्प्रकृतिकधात्वर्थविमर्शः

डॉ. चक्रपाणिपोखेलः

सारांश

अस्मिन् शोधनिबन्धे विशेषेण धातोरर्थनिर्णयोऽस्माभिः विहितः। तत्रापि मुख्यतः धातोः व्यापारावाच्यत्वे के के दोषाः सम्भवन्ति तेषां दोषाणां निराकरणं सतथ्यं विहितम्। फलव्यापारावुद्दिश्य धातोः द्विधाविभागं विधाय तेन च सङ्गतिं प्रदर्श्य धातोः सकर्मकत्वाकर्मकत्वविचारो निर्दिष्टः, अथ च तस्मिन् प्रकरणे तेभ्यो धातुभ्यः कस्मिन्नर्थे प्रत्ययाः सम्भवन्ति इत्यपि लः कर्मणि भावे कर्तरि च इत्यादि निर्णीतम्। एवमेव धात्वर्थविषये नैयायिकप्रभृतीनां दार्शनिकानां मतं स्वीक्रियते चेत् रथो गच्छति इत्यादिषु अचेतनेषु कथं कृत्याश्रयत्वं सम्भवति तेन च गौरवदोष आपतति, तस्य निराकरणे यद्गौरवो दृश्यते तस्य विवेचनं विधाय वैयाकरणमतमेव सम्पुष्टम्। अन्ते च कर्मवद्भावव्यवस्था विविक्ता।

कूटशब्दाः फलम्,व्यापारः, कर्ता, कर्म, सकर्मकाकर्मकः, निर्वत्य, विकार्येत्यादयः।

i;Lrkouk

फलव्यापारयोः धातुराश्रये तु तिङः स्मृताः।
फले प्रधानं व्यापारस्तिङर्थस्तु विशेषणम्।।[1]

इति कारिकया फलव्यापारयोः धात्वर्थत्वं प्रतिपादितम्। तयोश्च स्वरूपं सर्वप्रथमं प्रतिपादनीयमतः तद्विवृण्वते। फलं नाम किम् इत्यत्र कौण्डभट्टो भूषणसारस्य मूले आह फलं विक्लित्यादि। फलशब्देन लोके तु दृश्यते लाभादयः तेषामत्र प्रसङ्गे ग्रहणं न कर्तव्यम् इति अभिप्रायं स्फोरयन् दर्पणकारो वदति यदुद्देशेन श्रुतेर्लोकतो वा प्रवृत्तिरवगता तत्त्वं फलत्वम्।[2] यत्किमपि उद्दिश्य या कापि क्रिया क्रियते अथवा क्रियायां प्रवृत्तिर्भवति तदेव फलशब्देन ज्ञायते। तस्य लक्षणमपि कुरुते दर्पणकारः अन्येच्छानधीनेच्छाविषयत्वम्।[3] अन्यस्या इच्छाया अनधीना या इच्छा तदिच्छाविषयत्वम् एव फलत्वम्। इदमेव समर्थयितुं प्रसङ्गे एव भर्तृहरेः इमां कारिकामवतारयति कौण्डभट्टः। यथा

यस्यार्थस्य प्रसिद्ध्यर्थमारभन्ते पचादयः।
तत्प्रधानं फलं तेषां न लाभादिप्रयोजनम्।।[4]

Corresponding Author:
डॉ- चक्रपाणिपोखेलः
अतिथि-अध्यापकः,
संस्कृतविभागे, ओडिशा
केन्द्रीयविश्वविद्यालयः
कोरापुटम्, ओडिशा, भारत

अत एतेन ज्ञायते अत्र फलशब्देन पारिभाषिकं फलमेव ग्राह्यम्। परन्तु यदा आत्मनेपदपरस्मैपदव्यवस्थायां तु सामान्यं फलमेव ग्राह्यम्। अन्यथा सकर्मकत्वाकर्मकत्वव्यवस्था न स्यात्। अन्यथा विक्लित्यनुकूलदशायां तण्डूलस्य क्षुधानिवृतिरूपफलाश्रयत्वाभावात् पचति इति प्रयोगानापत्तिः। अथ च फलाश्रयत्वाभावेन च कर्मसंज्ञानापत्तिः। अत एव तत्र फलस्य लक्षणमाह - तद्धात्वर्थजन्यत्वे सति तद्धातुजन्योपस्थितिविषयत्वं फलत्वम्। धात्वर्थव्यापारजन्यत्वे सति तद्धातुजन्योपस्थितिविषयत्वम् यथा विक्लित्यादयः। एवं कृतेऽपि सत्तादौ अव्याप्तिर्जायते यतः तस्य फलत्वेन जन्यत्वाभावात्। अत एव जन्यत्वम् इत्यस्य व्याख्यानं टीकाकृद्भिः जन्यत्वप्रकारकप्रतीतिविषयत्वमिति कृतम्। अत एव अन्त्ये अस्य लक्षणम् एवं कुर्वन्ति टीकाकृदः धातुनिष्ठवृत्तिविशिष्टत्वं हि फलत्वम्, वैशिष्टयञ्च स्वज्ञानजन्योपस्थितिविषयत्व - स्वज्ञानजन्योपस्थितिविषयव्यापारविशिष्टत्वोभयसम्बन्धेन। अत्र वैशिष्ट्यञ्च स्वजन्यत्वप्रकारप्रतीतिविषयत्व - स्वप्रयोज्यत्वप्रकारकप्रतीतिविषयत्वैतदन्यतर-सम्बन्धेन।[5] नागेशभट्टस्तु फलस्य लक्षणं वक्ति कर्तृप्रत्ययसमभिव्याहारे तद्धात्वर्थजन्यत्वे सति तद्धात्वर्थनिष्ठविशेष्यतानिरूपितप्रकारतावत्वम्। [6]यतः कर्तृप्रत्ययस्थले व्यापारस्य प्राधान्यं फलस्य व्यापारे विशेषणतयान्वयात् व्यापारमुख्यविशेष्यकबोधो भवति। अथ च धातोः शक्तिः फले व्यापारे च स्वीक्रियते। फलञ्च व्यापारजन्यम्। अतोऽत्र जनकतयोपस्थितस्य व्यापारस्य लक्षणं किम् इत्यत्र स्वयमेव कौण्डभट्टो भर्तृहरेः कारिकामिमामवतारयति यथा-

यावत्सिद्धमसिद्धं वा साध्यत्वेनाभिधीयते।
आश्रितक्रमरूपत्वात् सा क्रियेत्यभिधीयते।।[7]

अनया कारिकया इदं सुस्पष्टं भवति यत् व्यापारः केवलम् एकेनोपायेन न भवति अपि तु तत्र कश्चित् क्रमो निर्धार्यते। यथा पचति गच्छति इत्यादिषु प्रयोगेषु फूत्वाराधःसन्तापनत्वादीनां यः समूहः भवति स व्यापारः अत यावत्सिद्धम्, असिद्धं वा इत्यादिना तस्य व्याख्यानं क्रियते।

अत एव साहित्यदर्पणे ग्रन्थेऽपि आचार्यो विश्वनाथः संकेतविषयं वदति संकेतो गृह्यते जातौ गुणद्रव्यक्रियासु च। तत्र च क्रियायाः लक्षणं कुर्वन् वदति विश्वनाथः क्रिया हि साध्यरूपाः वस्तुधर्माःपाकादयः। एषु हि अधिश्रयणावाश्रयणान्तादिरूपपूर्वापरीभूतो क्रियाकलापः।[8] अत्र क्रियाकलापः इतिपदेन क्रियायाः अधिश्रयणादारभ्याधःश्रयणान्तं यावत् यः क्रियासमूहः स बोद्धव्यः। एवमेव यथा संकेतविषये साहित्यसुधार्णवः मम्मटो यदा संकेतविषये उपाधिभेदं करोति यथा उपाधिश्च द्विविधो भवति वस्तुधर्मः यदृच्छासन्निवेशितश्च। वस्तुधर्मोऽपि द्विविधः सिद्धः,साध्यश्च। साध्यश्च पूर्वापरीभूतावयवःक्रियारूपः। [9]एवमेव निरुक्तस्य प्रथमाध्याये यास्कोऽप्याह पूर्वापरीभूतं भावमाख्यातेनाचष्टे व्रजतिपचतीत्युपक्रमप्रभृत्यपवर्गपर्यन्तम्।-[110] त्रिषु एव स्थानेषु दृष्ट्वा एवं ज्ञायते यत् व्यापारः केवलं क्रियात्मकसमूहस्य संज्ञा भवति। एतेन च केचन वदन्ति स्म धातोः नानार्थतापत्तिरस्तीति तन्न यतः सर्वासां क्रियाणां व्यापारत्वेन एकाकारप्रतीतिविषयत्वात्। अर्थात् केवलं व्यापारपदेनैव तेषां ग्रहणात् तस्य च धातुवाच्यत्वात् नास्ति तद्दोषः। व्यापारस्य लक्षणविषये फलप्रयोजकक्रियात्वं व्यापारत्वमिति लक्षणे कृते सति दण्डादिषु व्यापारसाधनभूतेषु कारणेषु अतिव्याप्तिर्जायते यतः दण्डादीनां फलप्रयोजकत्वात्। तस्य फलप्रयोजकत्वे आपत्तिर्नास्ति परन्तु कर्तुः लक्षणं धात्वर्थव्यापाराश्रयत्वेन स्वीकारात् दण्डगतकर्तृत्वस्य च प्रत्ययार्थेनोक्तत्वात् अभिहिते तु प्रथमापत्तिर्जायते तेन च दण्डेन देवदत्तः पचति इत्यनापत्तेः। तथापि परया कर्तृसंज्ञया बाधान्न तदापत्तिः। केचन तु व्यापारस्य तज्जन्यत्वे सति तज्जन्यजनकत्वमिति लक्षणं कुर्वन्ति । तल्लक्षणस्य अस्मिन् प्रसङ्गे संघटनं नैव भवति यतः अन्तिमाग्निसंयोगस्यैव विक्लितिजनकत्वात् फूत्काराधःसन्तापनवेलायां फलाभावात् अधःसन्तापनत्वादीनाञ्च साक्षात्क्रियाजनकत्वाभावेन अन्यथासिद्धत्वात् पाकारम्भदशायां पचति इति प्रयोगानापत्तिः। इत्यभिप्रायिकां पङ्क्तिं वदति दपर्णकारो यथा-

तदवच्छिन्नस्यैव धातुवाच्यत्वे साक्षाद्विक्लितिजनकान्तिमाग्निसंयोगदशायामेव पचति इति प्रयोगः स्यान्नत्वधिश्रयणदशायामपि, तेषामन्तिमाग्निसंयोगेनान्यथासिद्धतया विक्लित्यजनकत्वात्।[11] अथ च क्रियासमूह एव व्यापारः प्रथमक्रियाया अन्तिमक्रियापर्यन्तं यो यत्नसमूहः स एव व्यापारः। अन्ते च व्यापारस्य लक्षणं सम्भवति यथा - पदान्तरासमभिव्याहाराप्रयोज्यसाध्यत्वप्रकारकप्रतीतिविषयत्वम्। एतेन ज्ञायते क्रिया साध्यत्वेन प्रतीयमानविषयारसमूहे काचन क्रिया समाप्ता सती भवति अर्थात् व्यापा काचन च आरभ्यमाणा भवति। उभयत्रपि साध्यक्रियात्वेन व्यवहारः सम्पद्यते। भूषणकारोऽस्मिन् विषये क्रियायाः द्विधा विभागं कुरुते साध्या सिद्धा च। अत एव साध्यक्रियायाः लक्षणं कुर्वन् वदति ग्रन्थकृत् क्रियान्तराकाङ्क्षानुत्थापकतावच्छेदकत्वम्।[12] सिद्धा च क्रियान्तराकाङ्क्षोत्थापकतावच्छेदक-धर्मवत्वम्। [13]एतेन

आयाति पचति इत्यत्र न कस्यापि अपरस्याः क्रियायाः आकाङ्क्षा भवति अत इयं हि साध्यक्रिया,पाकः इत्यादिषु तु क्रियाद्योतनाय अपरा भवतिप्रभृतयः क्रिया आकाङ्क्षन्ते। साध्यत्वप्रकारिका या क्रिया तत्र न केषामपि लिङ्गसंख्याकारकादीनामन्वयो भवति सिद्धक्रियास्थले तु लिङ्गसंख्यादीनामन्वयो भवति अत एव पाको भवति पाकौ भवतः इति सिद्ध्यति। एतेन सत्वासत्वेन च क्रियायाः द्वौ भेदौ सम्पद्येते। अत एव वाक्यपदीयकारस्य प्रतीकमादाय भूषणे कौण्डभट्टो वदति -असत्वभूतो भावश्च तिङ्पदैरभिधीयते।[14] व्यापारः क इत्यत्र कौण्डभट्टः स्वस्य वैयाकरणभूषणे आह-

व्यापारो भावना सैवौत्पादना सैव च क्रिया।
कृञोऽकर्मतापत्तेर्नहि यत्नोऽर्थ इष्यते।।[15]

अत्र द्वितीयांशः फलव्यापारयोः धात्वर्थत्वं प्रतिपादनाय। यतः फलव्यापारयोः धातववाच्यत्वे कृञोऽकर्मतापत्तिः स्यादिति तदाशयः। तथा च यदि धातुवाच्यत्वं व्यापारस्य न स्वीक्रियते तदा फलमेव धात्वर्थ इति फलति। यत्नार्थके कृधातावपि यती प्रयत्ने इतिवत्। फलस्थानीययत्नत्वेन फलसमानाधिकरणत्वादकर्मतापत्तिः। अतः कृधात्वर्थः यत्नो नैवेष्यते, अपि तु उत्पत्त्यनुकूलव्यापारः कृञोऽर्थः। तथा च पाकं करोतीति विवरणवाक्यात् विवरणविव्रियमाणयोः समानार्थकत्वम्[16] इति नियमेन पचतीति क्रियापदेनैव पाकमुत्पादयति इत्याकारकबाधो जायते। अत्र यत्नोऽपि व्यापार एव, स च कृतिरूपः। परन्त्वत्र ग्रन्थकारेण यत्नरूपेणैव व्यापारस्य ग्रहणं भवतीति तु नोक्तम्। यदि यत्नेन व्यापारस्य ग्रहणं कृतं स्यात् फूत्कारादीनाम् अयत्नानां ग्रहणं न स्यात्। फूत्कारादीनाम् अयत्नानामपि ग्रहणं यथा स्यात् एतदर्थं व्यापारपदेनैवाभिहितम्। अत एव पचतीत्यत्र अधःसन्तापत्वादीनां व्यापारेणैव बोधो भवति।

धातूनां सकर्मकत्वाकर्मकत्वव्यवस्था

धातोः द्विधाविभागः क्रियते सकर्मकाकर्मकत्वेन अनयैव व्यवस्थया धातुभ्यः प्रत्ययाः सम्भवन्ति। उभयोः लक्षणं प्रतिपादयन् भूषणे कारिकामाह भट्टः-

फलव्यापारयोरेकनिष्ठतायामकर्मकः।
धातुस्तयोर्धर्मिभेदे सकर्मक उदाहृतः।।[17]

अस्यैव फलितार्थत्वेन इदं लक्षणं यथा प्रतिपादयति ग्रन्थकृत्-
स्वार्थफलव्यधिकरणव्यापारवाचकत्वं सकर्मकत्वम्, स्वार्थफलसमानाधिकरणव्यापारवाचकत्वम् - [18]अकर्मकत्वम्।स्वपदेनात्र धातुर्ग्राह्यः,यथा डुपचष् पाके तस्यार्थः फलम्, तत्सामानाधिकरण्यं व्यापारे, तद्वाचको यो धातु पच्धातुः स सकर्मकः। तथैव शीङ् स्वप्ने इत्यस्य धातोरर्थो भवति शयनानुकूलव्यापारः। अत्र शनयस्य व्यापारस्य च एकाधिकरणे कर्तरि विद्यमानत्वात् अयं धातुरकर्मकः। एवमेव अन्यत्रापि अवधेयम्।

धातोः प्रत्ययव्यवस्था

कस्यापि धातोः सफलप्रयोगाय प्रकृतिप्रत्ययश्लिष्टत्वमावश्यकं भवति। यतः सर्वं वाक्यं क्रियया परिसमाप्यते इति न्यायात्। पदानां समूहो वाक्यं तत्र वाक्याय तिङन्तपदमावश्यकं तच्च प्रत्ययविधानमन्तरा असम्भवम्। अतो धातोः प्रत्यययोजनेन पदानि निर्माय वाक्यं निर्मेयम्। तच्च विधानं केभ्यः धातुभ्यः कस्मिन्नर्थे कर्तव्यमिति इत्यत्र भगवान् पाणिनिराह -लः कर्मणि च भावे चाकर्मकेभ्यः [19]सकर्मकेभ्यो धातुभ्यो लकाराः कर्मणि कर्तरि, अकर्मकेभ्यश्च लकाराः भावे कर्तरि च भवन्ति। यस्मिन् अर्थे प्रत्ययो भवति स उक्तो भवति। अभिहिते प्रथमा इति नियमेन कर्मण्यर्थे प्रत्ययश्चेत् कर्मण उक्तत्वात् प्रथमायाः विधानम्, कर्तरि प्रत्ययश्चेत् कर्तुरुक्तत्वात्, अभिहिते कर्तरि प्रथमा, तथैव भावेऽपि। अत एव देवदत्त ओदनं पचति इति वाक्ये कर्तरि प्रत्ययविधानेन देवदत्तगतकर्तुरुक्तत्वात् उक्ते कर्तरि प्रथमायाः विधानेन कर्मणोऽनुक्तत्वात् च ओदनात् द्वितीया भवति। एवमेव अन्यत्रापि अवधेयम्। कर्मप्रत्ययस्थले च कर्मण उक्तत्वात् अभिहिते कर्मणि प्रथमायाः विधानेन कर्तुरनुक्तत्वाच्च तृतीयायाः विधानं भवति। कृदन्तप्रत्ययस्थलेऽपि एवमेव अवधेयम्।
मतान्तरीयस्त्वाहननु यदि धातोः कृतौ शक्तिः न - स्वीक्रियते तदा धातोरनेकव्यापारवाच्यत्वात् अधःसन्तापनत्वफूत्कारत्वेत्यादिनानाशक्यतावच्छेदकत्वकल्पने गौरवापत्तिः। अतः शक्यतावच्छेदककल्पने लाघवात् स्वीक्रियते ृतावेव शक्तिः स्वीकरणीया। यदि कृतौ शक्तिः तदा शक्यतावच्कृतित्वम्, कृतित्वे शक्यतावच्छेदककल्पने गौरवापत्तिरपि नास्ति। रथो गच्छति इत्यादौ तु रथस्याचेतनत्वात् अचेतने तदाश्रयत्वं न सम्भवति। अतः तादृशस्थलेषु धातोः कृतौ शक्तिः व्यापारे च लक्षणा क्रियते। एवं सति रथो गच्छति इति वाक्यस्य गमनानुकूलव्यापारवान् रथ इत्याकारकबोधः जायते एव। अतो लाघवात् कृतौ शक्तिरिति चेन्न त्वन्मतेऽपि शक्यतावच्छेदकत्वद् रथो गच्छति इत्यादौ व्यापारे लक्षणास्वीकारात्। लक्ष्यतावच्छेदकनानाव्यापारत्वकल्पने गौरवोऽस्ति। अतो लाघवात् कृतौ शक्तिरिति तु न सम्भवति। लक्ष्यतावच्छेदककल्पने गौरवात् न च पचति

इत्यस्य विवरणं पाकं करोति, करोतेश्च यत्नार्थकत्वात् तेन सह विव्रियमाणस्य तिप्रत्यस्यापि यत्नार्थकत्वमिति चेन्न वस्तुतः कृञो यत्नार्थकत्वमेव न यतः बीजादिना अङ्कुरः कृतः, रथो गमनं करोतीति प्रयोगदर्शनात्। कृधातोः यत्नार्थकत्वं स्यात् तदा रथबीजाद्यचेतनेषु पदार्थेषु यत्नाश्रयत्वासम्भवात् रथो गमनं करोति इति प्रयोगो न स्यात्। परन्तु दृश्यते सः प्रयोगः अनेनैव प्रयोगेण स्फुटति यत् कृधातोः यत्नार्थकत्वं न सम्भवति अपि तु उत्पत्त्यनुकूलव्यापार एव कृञोऽर्थः। यस्य धातोः अयत्नार्थकत्वं तेन सह विवरणाद् अन्येषामाख्यातानां यत्नार्थकत्वं कल्पयितुं न शक्यते। अपि च यदि तुष्यतु दुर्जनन्यायेन कृधातोः यत्नार्थकत्वमेव निर्णीयते अपरत्रापत्तिर्जायते। क्रियते घटः स्वयमेव इति प्रयोगानापत्तिरूपो दोषः। यथा दृशेरिव। दृश्धातोः ज्ञानार्थकत्वात् ज्ञानस्य च घटपदार्थे अचेतनत्वात् वृत्तितायारसम्भवात् कर्मस्थक्रियाया अभावात् तत्र कर्मवद्भावो न भवति। तथैव अत्रापि कृधातोर्यत्नार्थकत्वात् यत्नस्य चेतनाश्रयत्वेन घटादिषु अचेतनेषु पदार्थेषु अवृत्तित्वात् कर्मवद्भावानापत्त्या क्रियते घटः स्वयमेव इति प्रयोगानापत्तिः। अतः कृधातोरुत्पत्तिरूपफलानुकूलयत्नरूपोऽर्थः स्वीकरणीयः। तथा चात्र कर्मस्था क्रिया उत्पत्तिरूपफलसमानाधिकरणव्यापारविशेषा क्रिया, तया क्रियया तुल्यक्रियायाः कर्ता घटः सः कर्मवद्भवति। अतस्तदुद्देश्यकाः यगादिप्रत्यया अप्युपपद्यन्ते। अतः फलव्यापारयोः धातुवाच्यत्वमेव अङ्गीकार्यम्।

ननु यदि फलसहितो यत्नो धात्वर्थः स्वीक्रियते तदा ज्ञाधातोः विषयावच्छिन्नावरणभङ्गानुकूलव्यापारार्थकत्वात् ज्ञायते घटः स्वयमेवेति प्रयोगापत्तिः। एतद्दोषनिवारणाय श्रीमान् कौण्डभट्टः वैयाकरणभूषणसारे गदति-

निर्वर्त्ये च विकारे च कर्मवद्भाव इष्यते।
न तु प्राप्ये कर्मणीति सिद्धान्तोऽत्र व्यवस्थितः।।[20]

यत्र निर्वत्यं कर्म विकार्यञ्च भवति तत्र कर्मवद्भावो भवति प्राप्ये कर्मणि तु न कर्मवद्भावः। प्राप्यकर्मत्वञ्च क्रियाकृतविशेषानुपलभ्यमानत्वम् इति। ज्ञायते घटः स्वयमेवेति प्रयोगे तु आवरणभङ्गस्य सत्वेऽपि न तत्र क्रियाकृतविशेषस्य प्रतीतिर्भवति अनेनैव श्लोकात्मकेन नियमेन निषेधात्। अत एतेन ज्ञायते धातोः शक्तिफलव्यापारयोरेव स्वीकर्तव्या। व्यापारमेव धात्वर्थ इति पक्षोऽपि नाङ्गीकर्तव्यः त्यजिगम्योः धात्वोः पर्यायतापत्तेः सत्वात्। यतः धातोः फलावाच्यत्वे व्यापारमात्रर्थकत्वात् व्यापारविशेषस्य च परिलक्षितत्वाभावात् उभाभ्यां क्रियाभ्यां त्यजिगम्योः समानार्थत्वात् पर्यायतापत्तिः। अतरेतद्दोषनिराकरणार्थं धातोः शक्तिः फलव्यापारयोरेव स्वीकर्तव्या। फलव्यापारयोः धात्वर्थत्वादेव पचतीति क्रियायाः बोधो भवति एकाश्रयवृत्तिविक्लित्यनुकूलो व्यापारः। यदि धातोरर्थः फलव्यापारौ न स्वीक्रियते तदा तदा मिमांसकम्मन्यानां मते सकर्मकत्वाकर्मकत्वव्यवस्था न स्यात्। आख्यातार्थं गृहीत्वा सकर्मकस्य लक्षणं विचार्यते तदा केवलं फलस्य प्रकृत्यर्थत्वात् ग्रामो गमनवान् इति प्रयोगापत्तिः।

संदर्भ ग्रन्थ

1. धात्वर्थप्रकरणम् कारिका संख्या 2 वैयाकरणभूषणसारः
2. दपर्णटीका धात्वर्थप्रकरणम् पृ-सं- 9 सदर्पणसुबोधिनीवैयाकरणभूषणसारः
3. दपर्णटीका धात्वर्थप्रकरणम् पृ-सं- 9 सदर्पणसुबोधिनीवैयाकरणभूषणसारः
4. दपर्णटीका धात्वर्थप्रकरणम् पृ-सं- 9 सदर्पणसुबोधिनीवैयाकरणभूषणसारः
5. दपर्णटीका धात्वर्थप्रकरणम् पृ-सं-11 सदर्पणसुबोधिनीवैयाकरणभूषणसारः
6. दपर्णटीका धात्वर्थप्रकरणम् पृ-सं-11 सदर्पणसुबोधिनीवैयाकरणभूषणसारः
7. दपर्णटीका धात्वर्थप्रकरणम् पृ-सं-10 सदर्पणसुबोधिनीवैयाकरणभूषणसारः
8. साहित्यदर्पणः द्वितीयपरिच्छेदः कारिका सं 4 -वृत्तिः।
9. काव्यप्रकाशः द्वितीय उल्लासः पृ 44 -सं-आचार्य विश्वेश्वर आज भवन प्रकाशन वाराणसी।
10. निरुक्तम् प्रथमोऽध्यायः पृ 4 -सं-मेहरचन्द लक्ष्मणदास प्रकाशन नवदेहली।
11. दपर्णटीका धात्वर्थप्रकरणम् पृ-सं-11 सदर्पणसुबोधिनीवैयाकरणभूषणसारः
12. धात्वर्थप्रकरणम् पृ-सं- सदर्पणसुबोधिनीवैयाकरणभूषणसारः
13. धात्वर्थप्रकरणम् पृ-सं-11 सदर्पणसुबोधिनीवैयाकरणभूषणसारः
14. धात्वर्थप्रकरणम् पृ-सं-12 सदर्पणसुबोधिनीवैयाकरणभूषणसारः
15. धात्वर्थप्रकरणम् पृ-सं-51 सदर्पणसुबोधिनीवैयाकरणभूषणसारः
16. सुबोधिनीटीका धात्वर्थप्रकरणम् पृ-सं-23 सदर्पणसुबोधिनीवैयाकरणभूषणसारः
17. धात्वर्थप्रकरणम् पृ-सं- 89 सदर्पणसुबोधिनीवैयाकरणभूषणसारः
18. धात्वर्थप्रकरणम् पृ-सं- 56 सदर्पणसुबोधिनीवैयाकरणभूषणसारः
19. पाणिनयसूत्रम् 3.4.69
20. धात्वर्थप्रकरणम् पृ-सं- 62 सदर्पणसुबोधिनीवैयाकरणभूषणसारः